

УДК 340.13

DOI <https://doi.org/10.24144/2307-3322.2024.85.1.2>

КВІНТЕСЕНЦІЯ ПРАВОВОЇ ПРИРОДИ ПРАВА НА ДОСТУП ДО ПРАВОСУДДЯ У ПРАВОВІЙ СИСТЕМІ ДЕРЖАВИ

Балацька О.Р.,
*кандидат юридичних наук, доцент,
доцент кафедри цивільно-правових дисциплін
Навчально-наукового Інституту права ім. І. Малиновського
Національного університету «Острозька академія»
ORCID: 0000-0001-6439-5927
e-mail: olha.balatska@oa.edu.ua*

Балацька О.Р. Квінтесенція правової природи права на доступ до правосуддя у правовій системі держави.

Стаття присвячена дослідженню правової природи доступу до правосуддя як фундаментального права людини в контексті його еволюції у напрямку сучасного розуміння як цілісної правової категорії. У статті окреслено роль права на доступ до правосуддя як системоутворюючого елемента правової та соціальної держави, що пояснюється взаємозв'язком та взаємообумовленістю доступу до правосуддя із доступом до права, справедливостю, правовладдям. Визначено, що тісний взаємозв'язок між верховенством права, доступом до правосуддя та основними правами людини ставить доступ до правосуддя на провідне місце правової системи. У статті автор приходить до висновку про динамічний та генеративний характер права на доступ до правосуддя, оскільки досліджуване право виступає засобом доступу до права, гарантією права на справедливий суд. Доступ до правосуддя надає і розширює можливості втілення в життя інших прав та гарантій, сприяє їх появі та зміні, а відтак показники ефективності доступу до правосуддя є критеріями дотримання інших прав та принципів права. Водночас автор акцентує увагу на тому, що цінність правової природи права на доступ до правосуддя полягає у поєднанні формальної та реальної складової, об'єктивного та суб'єктивного права, а також його матеріальної та процесуальної сутності. Відтак концепція доступу до правосуддя передбачає надання особам можливості відігравати активну роль у вирішенні своїх правових проблем, а державі переорієнтуватись на залученість громади для досягнення не лише індивідуальних, а й соціально справедливих результатів правосуддя.

У статті підсумовано, що доступ до правосуддя є відкритою правовою концепцією та пріоритетним напрямом діяльності держави щодо комплексного нормативного врегулювання системи правосуддя та суміжних правових інститутів, практичного дотримання цінностей, принципів та цілей правосуддя, за результатами яких визначається зокрема ефективність судового захисту прав і свобод особи та стан соціальної справедливості загалом.

Ключові слова: верховенство права, доступ до права, право на доступ до правосуддя, право на справедливий судовий розгляд, справедливість.

Balatska O.R. The quintessence of the legal nature of the right to access to justice within the state's legal system.

The article is devoted to the study of the legal nature of access to justice as a fundamental human right in the context of its evolution towards a modern understanding as a comprehensive legal category. The article outlines the role of the right to access to justice as a foundational element of a legal and social state, explained by the interrelation and interdependence of access to justice with access to law, justice, and the rule of law. It is established that the close relationship between the rule of law, access to justice, and fundamental human rights positions access to justice as a leading principle within the legal system. The author concludes that the dynamic and generative nature of the right to access to justice serves as a means of accessing legal protection, guaranteeing the right to a fair trial. Access to justice provides and expands opportunities for the realization of other rights and guarantees, facilitates their

emergence and transformation, and thus, the effectiveness of access to justice becomes a key criterion for ensuring the observance of other rights and legal principles.

At the same time, the author emphasizes that the value of the legal nature of the right to access to justice lies in the combination of its formal and real components, objective and subjective law, as well as its material and procedural essence. Thus, the concept of access to justice envisions providing individuals with the opportunity to play an active role in resolving their legal issues, while the state is reoriented toward community involvement to achieve not only individual but also socially just outcomes of justice.

The article concludes that the access to justice is an open legal concept and a priority area of state activity aimed at the comprehensive normative regulation of the justice system and related legal institutions, as well as the practical observance of the values, principles, and goals of justice. The outcomes of this process determine, in particular, the effectiveness of judicial protection of individual rights and freedoms, and the overall state of social justice.

Key words: the rule of law, access to law, the right to access to justice, right to a fair trial, justice.

Постановка проблеми. Поняття доступу до правосуддя було предметом численних обговорень, охоплюючи різноманітні підходи: чи слід його розглядати як матеріальне або процесуальне право, як структурну ознаку права або ж як окреме, самостійне право, як інструментальне благо чи як цінність, що має самодостатнє значення, а також як основне чи похідне право. Кожен із цих підходів має особливості, аналіз яких не лише корисний у теоретичному аспекті, але й сприяє глибшому розумінню статичних характеристик цього поняття, його змісту та значення для розвитку правової системи. На відміну від інших правових категорій, таких як права людини, засади судочинства або принципи провадження, законодавець не забезпечив послідовності у нормативному закріпленні терміна «доступ до правосуддя». Ба більше, цей термін не закріплений на рівні конституційного права людини і громадянина чи конституційної засади судочинства в Конституції України. Такий правотворчий підхід, безперечно, сприяє науковим дискусіям щодо поняття «доступ до правосуддя», оскільки його сутність виводиться з інших суміжних понять, як-от «право на судовий захист», «право на справедливий суд», «верховенство права». Однак сучасний погляд на доступ до правосуддя виходить за межі традиційного трактування його як формальної можливості звернутися до суду, оскільки, в цьому дослідженні висловлено думку, що він є основоположною умовою та гарантією як законності, так і верховенства права, без яких немислима демократія та справедливість у суспільстві.

Мета дослідження – визначити правову природу права на доступ до правосуддя у правовій системі держави з огляду на співвідношення цього права з суміжними правовими категоріями, та характерні особливості доступу до правосуддя як фундаментального, динамічного та генеративного права, що є засобом доступу до права.

Стан опрацювання проблематики. Науковці відзначають, що правові концепції «верховенства права» та «доступу до правосуддя» є взаємопов'язаними передумовами для «функціонуючої демократії» [1, с. 1] Вперше фокусування на питаннях доступу до правосуддя на рівні концепцій відбулось в межах всесвітнього руху «Доступ до правосуддя» в Європі у 60-х роках ХХ століття. Ідея «доступу до правосуддя» набула значної уваги завдяки працям «Доступ до правосуддя та держава добробуту», «Доступ до правосуддя: нова хвиля у світовому русі щодо забезпечення ефективності прав» М. Капеллетті та Б. Гарта [2; 3]. Як зазначають автори зазначеної публікації, попередньо доступ до правосуддя розглядався як природне право, яке відповідно не вимагало позитивних дій щодо його захисту від держави, тому було суто формальним. Згодом до розвитку цього руху та доктрини еволюції цього поняття долучилися такі дослідники, як Х. Генн, А. Каррі, Р. Макдональд, Д. Роуд, Ф. Франціоні та інші науковці. У працях проведено дослідження з питань теоретичної концепції доступу до правосуддя, значення права на ефективний доступ до правосуддя та бар'єрів, які потрібно подолати, практичних підходів вирішення проблем доступу до правосуддя, тенденцій використання підходу доступу до правосуддя.

Термін «доступ до правосуддя» почасти використовується в різних значеннях, іноді автори намагаються пояснити, що саме вони мають на увазі під цим терміном: право, стан чи принцип. Деякі публікації стосуються «доступу до правосуддя» у певних галузях права, таких як судострій [4], конституційне право [5], цивільне судочинство [6], кримінальне провадження [7], теорія права [8], екологічне право [9], цифрове правосуддя [10] та інших. Наявні наукові публі-

кації та дослідження у яких обговорюють доступ до правосуддя крізь призму необхідності перегляду правосуддя, реформування правових систем, з певної перспективи, наприклад, врахування громадської думки щодо доступу до правосуддя [11]. Відтак науковці стверджують, що доступ до правосуддя може відображати широкий спектр різних цінностей та цілей, пов'язаних з великою різноманітністю питань та діяльності [12].

Виклад основного матеріалу. Верховенство права, яке є однією з основоположних міжнародних цінностей, здебільшого стосується існування законів і правил, що регулюють як повинне функціонувати суспільство. Однією з найважливіших умов для встановлення верховенства права є ефективний доступ до правосуддя, який стосується здатності звичайних громадян користуватися інструментами права, тобто системою правосуддя. Адже формальне визнання прав юридичними системами не автоматично передбачає їх реалізацію, тоді як ті, кому відмовляють у доступі до системи правосуддя, ризикують бачити свої права проігнорованими або порушеними.

Поєднання у праві на доступ до правосуддя об'єктивного та суб'єктивного права, матеріального та процесуального компонентів віддзеркалює його формальну та реальну сутність. Так, О. Овчаренко зазначає, що доступ до правосуддя може бути як формальним, так і реальним. Формальний доступ існує, коли право громадян на звернення до суду закріплено законодавчо, але на шляху до його реалізації виникають певні перешкоди. Ці перешкоди можуть бути правовими (наприклад, обмеження юрисдикції суду) або фактичними (недосконала організація роботи судів, що призводить до затримок у розгляді справ, або бюрократичні перепони) [4, с. 69]. Класичним прикладом цього є законодавство СРСР, де на рівні Конституції проголошувалось право на судовий захист, але на законодавчому рівні існували значні обмеження судової компетенції. О. Кучинська зазначає, що для того, щоб проголошені права не залишалися лише декларацією, держава зобов'язана створити ефективний правовий механізм для їх реалізації. Цей механізм слід розуміти як органічну систему засобів і форм, що забезпечують перетворення нормативного права в реальне впорядкування суспільних відносин, тобто переведення «належного в існуюче. Водночас дослідниця справедливо вказує, що ця вимога є ідеалом, досягнення якого відбувається не миттєво, але поступове наближення до нього виступає показником якісно нового підходу до людини та створення механізмів для забезпечення її прав [13, с. 147].

Попри відсутність нормативного закріплення термінологічно «права на доступ до правосуддя», науковці визначають це право невід'ємною частиною інституту основних та невідчужуваних прав і свобод людини та громадянина, а також складовою конституційного права на судовий захист [14, с. 30–33; 5, с. 114]. З огляду на дослідження сучасних трансформаційних процесів права, доступ до правосуддя виходить за рамки традиційного праворозуміння про нього як про основоположне право, яке передбачає формально визначену можливість звернення до суду, оскільки він є, окрім цього, фундаментальною гарантією та умовою, *condicio sine qua non* законності та верховенства права як такого [15, с. 121]. Позаяк якщо немає доступу до права та правосуддя, то немає ні правосуддя, ні права. Осягнення суттєвих зв'язків між верховенством права, доступом до правосуддя та основними правами людини ставить доступ до правосуддя в центр правової системи. Кожна людина повинна бути впевнена, що закон забезпечує їй доступ до правосуддя. Несправедлива відмова у доступі до правосуддя, тобто до права, серйозно порушує відчуття справедливості, яке нас наповнює. Сьогодні право ставить на перше місце доступ до правосуддя, оскільки він тісно пов'язаний з доступом до права, який сам по собі є постійним і водночас оновлюваним питанням правової системи. Ця важливість походить головним чином з того факту, що право розглядає доступ до правосуддя через призму суб'єктивного права («право на доступ до правосуддя», пов'язане з «правом на право») і надає праву кожної людини на доступ до правосуддя першочергову цінність, пов'язану з громадянством. Так, якщо об'єктивна сутність цього права складає систему встановлених та гарантованих державою загальнообов'язкових норм права, які регулюють суспільні відносини щодо доступу до правосуддя, які пов'язані зі зверненням, охороною, захистом чи відновленням прав, свобод та законних інтересів людини і громадянина, то у суб'єктивному значенні воно являє собою міру нормативно-регламентованої дозволеної поведінки, що забезпечує реалізацію інтересів індивідуально-визначеної особи в конкретних правовідносинах (конституційних, адміністративних, кримінальних, цивільних, господарських) з метою охорони, захисту чи відновлення порушених прав, свобод та законних інтересів, що реалізуються. Отже, якщо об'єктивне значення права на доступ до правосуддя визначає його нормативну та загальнотеоретичну сутність, то суб'єктивне право – соціальну, що є індивідуально-визначеною

фактичною можливістю особи володіти і користуватися певним благом для задоволення особистих і суспільних інтересів.

Е. Дюркгейм зазначав, що «загальне життя суспільства не може поширюватися на якусь сферу, без того, щоб юридичне життя не поширювалося на неї одночасно і в тій самій мірі» [16, с. 29]. Якщо це так, то слід визнати, що правова сфера представляє чудову лабораторію для розуміння соціального світу. Соціологічний аналіз може розглядати право загалом та правосуддя зокрема як феномени, що дозволяють висвітлити під певним кутом конституцію, підтримку та трансформацію суспільства, а також стан соціальних відносин, які в ньому переважають. Доступ до правосуддя є важливим ключем до цього розуміння, привілейованим входом для цього дослідження, оскільки його соціальний вимір полягає у тому, що результати правосуддя мають бути не тільки індивідуально, але й соціально справедливими.

Оскільки доступ до правосуддя стосується можливості пересічних громадян ефективно використовувати правові інструменти та механізми судової системи, він створює позитивний зв'язок між громадянами та системою правосуддя. Оцінка доступності правосуддя може здійснюватися за різними критеріями, як приклад, доступ до правової інформації та правової допомоги, які повинні бути забезпечені належним чином для широких верств населення. Канадський дослідник доступу до правосуддя А. Каррі підкреслює, що ця правова концепція є фундаментальним питанням соціальної політики. Повний доступ до системи правосуддя визначає суттєвий аспект правового статусу громадян. На суспільному рівні доступ до правосуддя створює важливий зв'язок між політикою у сфері правосуддя та ширшими питаннями суспільної згуртованості. Для громадян це означає наявність позитивної взаємодії із системою правосуддя, що виявляється у повазі до принципу верховенства права та довірі до судових інституцій. Отож, науковець визначив доступ до правосуддя наріжною формою суспільного зв'язку через один із основних соціальних інститутів – систему правосуддя [8, с. 39]. Відтак доступ до правосуддя є найбільш основним громадянським правом у будь-якій сучасній демократичній державі, яка претендує не лише на проголошення, але й на гарантування захисту прав усіх.

Поняття доступу до правосуддя є комплексним і варіативним, суттєво відрізняючись у різних правових системах під впливом культурних, соціальних та економічних чинників. Важливим є визначення цього права, яке вперше було чітко сформульоване у 2012 році в рамках звіту Проєкту «Всесвітнє правосуддя» (World Justice Project). У цьому документі доступ до правосуддя визначено як «здатність кожної особи звертатися та отримувати ефективний захист своїх прав через доступні, економічно обґрунтовані, неупереджені, результативні, дієві та культурно чутливі інституції правосуддя» [17, 18]. Універсальні принципи, визначені на глобальному рівні, охоплюють питання доступу до правосуддя, що дозволяє виокремити два підходи до його розуміння: «вузький» та «широкий». «Вузьке» розуміння доступу до правосуддя зосереджується переважно на забезпеченні доступу до можливості звернення, юридичного представництва у судових інстанціях. Водночас «широке» розуміння охоплює глибший аспект, де доступ до правосуддя є синонімом правового забезпечення, спрямованого на розширення правових можливостей соціально незахищених верств населення та осіб, позбавлених прав [18].

Більш широке трактування доступу до правосуддя включає не лише підтримку осіб, які не мають фінансових можливостей для оплати послуг адвокатів, але й акцентує увагу на недоліках та обмеженнях самої судової системи. Такий підхід сприяє розвитку концепції «правової підтримки» і закликає до реформування судової системи шляхом спрощення процедурних та формальних вимог, а також запровадження механізмів для подання колективних позовів і позовів від третіх осіб [19, с. 19]. Запропоновані заходи передбачають реформування та спрощення різних елементів правової системи, а також модернізацію інших соціальних інституцій для створення більш інтегрованої моделі надання правових послуг. Даний підхід підкреслює, що реальний доступ до правосуддя має враховувати соціальні чинники, які історично обмежували можливості окремих осіб або груп у захисті своїх прав [20]. До таких чинників відносяться в тому числі етнічна приналежність до корінних народів, раса, стать, інвалідність, соціальний статус та сексуальна ідентичність. Авторка дослідницького методу «Path to Justice» Х. Генн надала опис доступу до правосуддя через «справедливі результати на основі правил або правових принципів відповідно до верховенства права» та розкрила його основні елементи, зокрема знання прав і обов'язків та системи відшкодування, як формальної, так і неформальної; здатність отримати доступ до цих систем і брати в них активну участь для досягнення справедливого результату на основі правил

або правових принципів відповідно до верховенства права. Отож, ця вчена є прихильницею позиції відкритого визначення доступу до правосуддя [21].

Доступ до правосуддя формує свої межі та найкраще розуміється завдяки своїй динамічній та генеративній природі. Так, це питання є ключовим у публікації Д. Паломбелла, у якій науковець зазначає, що на відміну від інших елементів юридичної системи доступ до правосуддя не виконує статичної ролі, оскільки розвивається через конкретні випадки та ситуації, і його трансформаційні ознаки свідчать про глибоку динамічність [15, с. 121–123]. Важливо, що динамічна сила доступу має ще одну унікальну властивість, яку можна охарактеризувати як генеративну: процедурна структура доступу до правосуддя не лише підтримує вже існуючі субстантивні права, надаючи їм ефективні засоби захисту, але й може сприяти формуванню нових прав та створенню нових можливостей для юридичного захисту. Тому доступ до правосуддя не є автономним правом, але засобом доступу до права, який надає і розширює можливості втілення в життя інших прав.

Висновки. Як підсумок, варто констатувати, що доступ до правосуддя відображає широкий спектр різних цінностей та цілей у зв'язку з великою різноманітністю питань і видів діяльності сучасної правової соціальної держави. Сучасна модель доступу до правосуддя втілюється у пріоритетних напрямках діяльності держави щодо комплексного нормативного врегулювання системи правосуддя та суміжних правових інститутів, практичного дотримання цінностей, принципів та цілей верховенства права, за результатами яких зокрема визначається ефективність судового захисту прав і свобод особи та стан соціальної справедливості держави загалом. Серед висловлених вузького та широкого тлумачення, закритого та відкритого розуміння права на доступ до правосуддя, вбачається оновлення концепції доступу до правосуддя, що підлягає наповненню змістом з огляду на суспільні потреби часу, який є відкритим, динамічним та невичерпним з огляду на хвилі суспільного розвитку та появу нових соціальних потреб.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ:

1. Greenleaf, G. & Peruginelli, G., A comprehensive free access legal information system for Europe (February 29, 2012). 21 p.
2. Cappelletti, M. & B. Garth (1978). Access to Justice: The newest wave in the worldwide movement to make rights effective. *Buffalo Law Review*, January 1978, Vol. 27, p. 181–292.
3. Cappelletti, M. (1983). Access to justice and the welfare state. *Michigan Law Review*, Vol. 81, Vol. 4, p. 1006.
4. Овчаренко О.М. Доступність правосуддя та гарантії його реалізації: монографія. Харків. Право, 2008. 304 с.
5. Лужанський А.В. Конституційно-правові засади доступу до правосуддя: дис. ... канд. юр. наук: 12.00.02. Київ. 2013. 234 с.
6. Сакара Н.Ю. Проблема доступності правосуддя у цивільних справах: монографія. Харків: Право, 2010. 256 с.
7. Мокрицька І.Я. Доступність правосуддя як шлях до забезпечення права на судовий захист у кримінальному процесі: науково-теоретичний аспект. *Часопис Національного університету «Острозька академія»*. Серія «Право». 2015. № 1(11). <http://lj.oa.edu.ua/articles/2015/n1/15miynta.pdf>.
8. Жаровська І.М. Доступність права: теоретико-правові проблеми: Автореф. дис... канд. юрид. наук: 12.00.01. Харків, 2006. 20 с.
9. Redgewell, C. (2004), Access to Environmental Justice. Oxford, Oxford University Press, Collected Courses of the Academy of European Law, XVI/4, p. 153–177.
10. Appelman, N.J., Duin, R.F.J., Hoboken, N., Hellberger, B., Zarouali (2021), Access to digital justice: in search of an effective remedy for removing unlawful online content. Amsterdam Law School Legal Studies Research Paper. Vol. 2021-35.
11. Farrow, T.C.W. (2014), What is Access to Justice? *Osgoode Hall Law Journal*, Vol. 51, Issue 3, pp. 957–988.
12. Currie A. (2000), Some Aspects of Access to Justice in Canada, Appendix B to Expanding Horizons: Rethinking Access to Justice in Canada. Canada, Department of Justice, February, 2000. 102 p.

13. Кучинська О.П. Принципи кримінального провадження в механізмі забезпечення прав його учасників: монографія. Київ: Юрінком Інтер, 2013. 288 с.
14. Верба І.О. Право на доступ до правосуддя та його юридичне забезпечення: загальноправова характеристика: дис. ... канд. юр. наук: 12.00.01. Запоріжжя. 2016. 225 с.
15. Palombella, G. (2021), Access to Justice: Dynamic, Foundational, and Generative. *Ratio Juris*, 34: p. 121–138. <https://doi.org/10.1111/raju.12309>.
16. Émile Durkheim, *De la division du travail social*, 8e éd., Paris, Presses universitaires de France, 2013 [1893], p. 29.
17. Вебсайт World justice project, 2022: WJP (2022), WJP Rule of Law Index Factors. <https://worldjusticeproject.org/rule-of-lawindex/factors/2022>.
18. Agrast, M.D., J.C. Botero, J.M.A. Ponce, C.S. Pratt (2012-2013), World Justice Project Rule of Law Index 2012-2013. Agrast et al., 2012/2013.
19. MacDonald, R.A. (2005), Access to Justice in Canada today, scope, scale, ambitions. In: Bass et al (2005), p. 19–113.
20. Currie A. (2004), Riding the third wave. Rethinking Criminal Legal Aid within an Access to Justice Framework. Paper prepared for the Research and Statistics Division of the Department of Justice, Canada. June 2004.
21. Genn H. (2012), DO-IT-YOURSELF LAW: Access to justice and the challenge of self-representation, Atkin Memorial Lecture, October 2012. Genn, 2012.